

Сергій АВЕРИНЦЕВ

МАЙБУТНЄ ХРИСТИЯНСТВА В ЄВРОПІ

Досвід орієнтації

Справді, «не пророк я і не син пророка» (Амос 7:14), і завдання моє важке для мене. Понад усе бажав би я вберегтися від двох симетрично протилежних родів глупоти: від Сцили оптимізму та Харібди песимізму.

Песимістами нам, християнам, не вільно бути, оскільки з досвіду нам відомо, що наш Бог, всупереч усім ідеологам і навіть теологам «смерті Бога», є Бог живий та Бог живих; що проти спільноти тих, які залишаються вірними до кінця, ворота Пекла справді безсилі; на решті, що Провидіння й сьогодні, як завжди, віднаходить шлях, який неможливо уявити ані людині, ані дияволу. Тактика Бога така: як історія, так і пережите кожним із нас особисто вчать нас, що всіх вона застає зненацька. Хіба не цю властивість Провидіння, що осоромлює всі розрахунки прогнозистів, описують загадкові слова псалма про сміх Бога над задумами царів землі? «Той, хто живе на небі, посміється, Господь посвариться їм» (Пс 2:4).

Оскільки вищесказане — поза сперечанням, песимізм є безглуздом. Оскільки ж усе, усе інше вищою мірою проблематичне, оптимізм є брехнею. Людина, за Шиллером, приречена збиватися зі шляху, «доки вона вірить у золоті часи, коли переможе добре та благородне: добре та благородне веде віковичний позов, і супротивник ніколи перед ним не поступиться».

Справжня християнська надія, надія як «теологічна чеснота», оспівана Шарлем Пегі «la deuxième vertue», «надія проти надії», за словом апостола Павла (Рим 4:18), неможлива, єдина, котра ще нікого не ошукала, — саме вона за самою своєю суттю глибоко чужа й оптимізму, і песимізму. Християнин, гідний цього імені, здатен радісно йти назустріч невідомому, назустріч загибелі всіх земних надій, не очікуючи від цього світу жодних гарантій. Майбутнє надії — інше, ніж майбутнє футурологів. Думки Божі, вчить нас Писання, — не наші думки.

Колись такий романтичний мислитель, як Новаліс, міг дати назву своєму славнозвісному фрагменту: «Християнський світ, або Євро-

па» («Christenheit, oder Europa»). Певна річ, і тоді, в 1799 році, саме наприкінці віку Вольтера та Руссо, після досвіду якобинської політики «дехристиянізації», незнаній від часів Діоклетіана, заголовок цей уже відгонив старовиною, як і належить романтикам. Та все ж таки він залишався у межах ймовірного. З тих часів не проминуло ще й двох сторіч — але де ми сьогодні?

Архисвропейське, загальноєвропейське поняття «християнського світу» — лат. Christianitas, англ. Christendom, нім. Christenheit тощо — це ключове поняття, створене середньовічним способом мислення, що все іще має значення для реалій раннього Нового часу, видається нам таким далеким, таким примарним.

Сьогодні в усьому світі, на всіх континентах, у найрізноманітніших та найекзотичніших регіонах можна відшукати християн; інколи віра наших новонавернених братів здається свіжішою та живішою, ніж їхніх одновірців у Старій Європі. Так, християни є скрізь — але здебільшого на правах меншості; досить часто — меншості загроженої, поставленої під удар; з подібним стикаються і європейські країни. У старих містах Заходу понад шанованими з роду в рід базиліками гордовито підносяться корпуси ділових будівель, а інколи — новенькі мечеті. На вулицях моєї рідної Москви, православної столиці старих часів, на цих вулицях, де вчора на повний голос лунали мелодії радянського офіціозу, сьогодні чутно мотиви «Харе Крішна»; вони так міцно запам'яталися теперішньому москвичеві, що вже стають за основу для обігрування у пасквільних віршиках на політичну тему. Нащадки багатьох поколінь християнських предків, залишаючись номінальними християнами, які належать до того чи того віросповідання, або, навпаки, називаючись агностиками чи атеїстами, насправді з однаковим завзяттям прислужують культу радикально-секуляристського Духу Часу, головні цінності якого — «efficiency», «fitness» та вседозволеність, а ерзац таємниці — астрологія чи ще що-небудь у цьому дусі; або ж, втомившись від секуляризму, вони звертаються до якої-небудь екзотичної релігії, зрідка, проте дедалі частіше, до ісламу, — не кажучи вже про незнаних демонів «молодіжної» субкультури, т. зв. «New Age», чи, як кажуть, «не нашого Бога чортів».

А там, де ми зустрічаємо справжнє, живе і творче християнство, воно дедалі рідше виявляється успадкованим від батьків, зумовленим сімейними традиціями чи бодай національною приналежністю. Згадаємо, наприклад, імена провідних діячів католицької культури у нашому столітті: процент осіб, які звернулися до католицизму, «прийш-

ли» до нього, дуже високий. Предки Г.К.Честертон були пуританами — крайніми антагоністами католицької віри. Жак Марітен народився гугенотом, його дружина Раїса — українською єврейкою. До старого гугенотського роду, що переселився до Німеччини (і дав Росії славнозвісного споборника Петра, Ф. Лефорта), належала Гертруда фон Ле Форт, якій вдалося створити щось подібне до німецького аналога релігійної лірики Клоделя. Кардинал Люстіже — за народженням польський єврей. Що ж до провідних православних мислителів, обмежимося тим, що назвемо Олів'є Клемана, який так само народився на світ як нащадок гугенотських предків та атеїстичних батьків, щоб звернутися до віри під впливом прикладу інтелігентів з кола російської еміграції.

І знову вірно те, що було вірно у часи Тертулліана: «Християнами не народжуються, але стають» — «Fuint, non nascuntur Christiani». Дедалі частіше відбувається зміна усталених ролей: християнам так званого третього світу аж ніяк не чужа думка — йти місіонерствувати до Європи (подібно до того, як у нас нащадок єврейських предків о. Олександр Мень місіонерствував на землі, що була колись Святою Руссю). Припустимо, наша улюблена Європа ще може в якомусь контексті бути названа «первородною дочкою Церкви» (як колись називалася Франція); проте, коли розуміти питання про «вік» буквально, слід було б згадати тоді християнство коптське або сирійське — та річ навіть не в цьому. Звісно, спадає на думку протверезна згадка про те, як часто у Біблії первородство віднімається в одного й передається Божою волею іншому, а також про несхвальну роль, яку відіграє Старший Брат у євангельській притчі про Блудного Сина. Надзвичайно актуальним є нині напучування Йоана Хрестителя: «Не думайте казати про себе: батько наш Авраам; бо кажу вам, що Бог може з каменів створити дітей Аврааму» (Мф 3:9). Я сам мушу зізнатися, що емоційно залишуся до кінця днів своїх, відповідно до російської інтелігентської традиції, яка мене виховала, чимось на кшталт європейського шовініста. «Країна святих див», — каже про Європу не хто-небудь, а слов'янофіл Хом'яков. А що казав Версілов у Достоевського, пам'ятають усі. «О, росіяни цінують ці старі чужі камені, ці дива старого Божого Світу, ці уламки святих дивовиж». Від інших цитат утримаюся... Але що вдієш: коли мова йде про найважливіші речі у світі, силу має не голос емоції, а голос сумління. Християнське первородство Європи проблематичніше нині, ніж будь-коли.

З певного боку можна сказати, що повернулись часи «Послання до Діогнета» — незабутньої літературної пам'ятки ранньохристи-

янської доби. У ньому ми читаємо: «Ані земля, ані мова, ані звичаї не відрізняють християн від інших людей... Вони виконують обов'язки поряд із громадянами, однак зазнають утисків поряд із чужинцями. Кожна чужина — вітчизна їм, і кожна вітчизна — чужина».

Це написано ще до становлення середньовічної інституційної системи, яка, з'явившись одного разу, з роду в рід, зі століття в століття сприймалася як звична річ до народження «християнського світу». І знову, як тоді, в нас християнство без «християнського світу», віра без зовнішнього захисту, життя, в якому нічого не зрозуміло само собою.

Один із найрадикальніших варіантів цієї ситуації випробовувався віруючими Росії у більшовицькі часи. Все, абсолютно все у складі християнської традиції, християнської культури, що в принципі піддається руйнації, руйнувалося абсолютно безцеремонно, планомірно, з якнайбільшим розмахом, — і вижити могла тільки нага віра, полишена сама на себе. Якою ж переконливою стає віра, коли вона живе всупереч усьому своєю власною внутрішньою силою, коли остання п'ядь землі віднята в неї, й вогненным язикам Духу Святого залишається місце лише в повітрі, над головами вірних! Як писав поганський поет, «*Omnia possideat Minos, non possidet aera Minos*»¹. Нині час утисків минув, і нам загрожує радше протилежна небезпека такої собі невмілої пародії на православний істеблішмент у пізньоцаристському стилі — але саме незручність, невідповідність цієї пародії надто дорого сплачена муками вірних, щоб забути про неї. Я впевнений, що досвід «межової ситуації» віри у ленінсько-сталінські роки ще знадобиться в майбутньому, і не лише нам самим. Князь світу цього, чиє обличчя, обличчя апокаліптичного Звіра, нам трапилось одного разу побачити без усілякої личини та розгледіти з огидною виразністю, залишається і сьогодні таким самим; його сутність не залежить від географічних обставин, як і від часу. Змінює він тільки свої прийоми, але не свої цілі. Щиро прошу не розуміти моїх слів в дусі певної псевдоесхатологічної паніки, яку так часто доводиться спостерігати у колах «інтегрристських» та просто сектантських. Було б, однак, дуже прикро, якщо етика опору, водночас мирного та непримиренного, напрацьованого протистоянням тоталітарним режимам, виявилася би втраченою християнами завтрашнього дня. Бо опір поряд з усіма умовами залишається християнським імперативом, християнською життєвою нормою: опір князеві світу цього — і тоді, коли він лише побіжно відноситься або зовсім не відноситься до сфери політики. «Не прилаштовуйтеся до віку цього», — навчав нас апостол Павло (Рим 12:2): наша душа, наш дух не повинні улесливо

підлаштовуватися до духу часу, до теперішнього — і скороминучого — стану світу. Це пристосовування, яке ми називаємо конформізмом, абсолютно заборонене християнам: слова апостола латиною звучать — *nolite conformari*! Якщо інші духовні істини ми вже не в змозі побачити так ясно, з такою безпосередністю, як їх бачили наші попередники у класичні часи «християнського світу», — ця істина постає перед нами такою незаперечною, якою з часів перших християн, «першої любові» вона поставала лише перед обраними: конформістське християнство — не більше ніж логічна помилка, *contradictio in adjecto*. Недаремно Господь наш названий «знаменням суперечним». Але політичний конформізм — лише одна з можливостей зла; в певні часи і за певних умов небезпечнішим є конформізм стилю життя, конформізм моди, конформізм духа часу. Християнин, який не готовий до того, що на нього дивитимуться скоса, а може, й сміятимуться в обличчя за те, що він, як-не-як, живе інакше, ніж живуть чада світу цього і ніж того потребує «сучасний смак», — не заслуговує на те, щоб називатися християнином.

Я змушений ще раз застерегти від хибного розуміння моїх слів: я не маю жодного співчуття ні до «зарозумілого завзяття» новочасних зелотів, таких екзальтованих та таких водночас нелюдських, ані до фарисейства, здатного й нині, як у всі часи Господа нашого, покладати на віруючих «тягарі непідйомні», ані до мрій про реставрацію колишніх історичних умов. Слід уникати зайвих конфліктів з реальністю нашого часу, де Бог призначив нам жити. Я не маю принципів заперечень проти задуму католицького «аджорнаменто», навіть якщо в деталях здійснення цього задуму я з прикрістю помічаю те, що здається мені недоречним. Що ж до православ'я, зокрема православ'я російського, то я, всупереч думці багатьох моїх друзів, всупереч моєму власному, невинуватому консервативному смаку, не можу не бачити неминучості ряду змін і можу лише побажати, щоб зміни ці були розумно втілені у життя, так, щоб викликати мінімум втрат і максимум здобутків. «Обновленці» ранньорадянської епохи надовго скомпрометували в нас будь-яку розмову про оновлення; однак з того, що лідери «оновлювання» — саме лідери, а не всі віруючі, які йшли за ними, — зганьбили себе комплотом із безбожною владою та прямою зрадою законної ієрархії, і навіть із того, що задумані ними реформи нерідко суперечили канонам, смаку та здоровому глузду, зовсім не впливає, ніби взагалі немає тих проблем, що їх вони намагалися вирішити у відповідний час і неналежним чином. Як усе живе, церковна практика у своїх зовнішніх формах змінюва-

лась протягом історії християнства, з давніх часів і дотепер. Але якщо християнство, зберігаючи вірність тверезому реалізму, характерному вже для апостола Павла, може і мусить рахуватися з дійсністю часу, воно мусить опиратися «духові часу», тобто тим ідеологічним фантомам, які паразитують на цій дійсності. Відрізнити одне від іншого зовсім не просто, але конче потрібно. Межа між дійсністю часу і тим, як він сам волів би себе бачити, — це край, за який не може ступити жодне здорове «аджорнаменто», жодне дозволене «оновлення». «Ісус Христос вчора і сьогодні і навіки» (Євр 13:8). Обставини змінюються, і це треба бачити, щоб говорити про віковічну Благовістку — реальним, а не уявним людям. Та за жодних обставин «дух часу» не повинен ставати останньою інстанцією для християнського віровчення та християнської совісті.

Цей «дух часу» виявляє себе, за висловом кардинала П. Пупара, як абсолютний релятивізм, який «ладен визнати все, що завгодно, але не абсолютну істину»². Один із його виявів — т. зв. сексуальна революція, яка давно вже діє не тільки «пермісивно», а й агресивно, розв'язуючи моральний терор, який, схоже, перевершить усі страхіння лицемірства, ханжества та «юрродства» минулих часів — за загальним законом, згідно з яким революційний терор завжди ефективніший від старорежимного. Християнська етика, якщо вона вірна собі, за всякого ступеня такту та миролюбності з боку своїх носіїв все одно стає викликом умонастрою, що святкує свою перемогу і прагне змусити всіх до беззастережної капітуляції.

Земний, поцейбічний, інституційний захист, який система «християнського світу», «християнського суспільства», «християнської держави» хоча б візуально забезпечувала цінностям нашої віри, втрачений без вороття. На ближче майбутнє всі ми запрошені належним чином поміркувати над текстом Послання до євреїв (13:14): «Не маємо тут постійного града, але шукаємо прийдешнього». Ясна річ, огульні судження завжди небезпечні. Тут і там Бог іще зберігає в Європі оази, де життєва норма досі великою мірою визначається дорогоцінним спадком традиційного благочестя. Наш обов'язок — цінувати й по змозі зберігати ці оази: певно, можливо, ще наші онуки знайдуть там втіху та напучування своїм серцям. Але це лише уламки минулого «християнського світу». Хіба сучасність та «дух часу» з усіма своїми аксесуарами не знаходять шляхів до цих закутків? Героїчному католицтву поляків квазідемократична вседозволеність стає ворогом чи не небезпечнішим, ніж були вчора комуністична ідеологія та радянська окупація. Хоч би там як, оази — лише оази посе-

ред пустелі, що широко пролягла; і «пустеля зростає», як свого часу напроорокував Ніцше. Однак саме в пустелі, не в іншому місці, звелів пророк Ісайя готувати шляхи Господу. Благо тим, хто посеред пустелі наших днів збереже щось від духу пустинників, Отців Пустелі! Так розуміє, мені відомо, своє завдання паризька *Communauté de Jerusalem*: віч-на-віч протистояти пустелі у самому серці сучасного світового міста.

Якщо буде на те Божа воля, з подвигу нових Отців Пустелі зродиться новий «християнський світ». Але він буде зовсім новим, ще небаченим: бо Господу нашому не властиво повторюватися — Він «створює все нове» (Одкр 21:5). Але в найближчому майбутньому, допоки короткозорий мій зір може розрізняти контури предметів, я бачу тільки подальше розгортання логічних наслідків ситуації «пустелі» — інакше кажучи, ситуації християнства без «християнського світу».

Нам необхідно ясно зрозуміти, що саме є найбільш антагоністичною протилежністю нашої віри. Атеїзм старого гатунку, який шукав собі наукових чи псевдонаукових обґрунтувань, вже давно не страшний. Він близький до загибелі; майбутнє приготувалося завдати йому останнього удару. «Внутрішній досвід» атеїзму, що так ґрунтовно обговорювався теологами та релігійними філософами ХХ ст. — пригадаємо хоча б оксюморонну міфологему Леопольда Циглера «*Theos Atheos*»³, — належить до кола проблем, загалом вирішених; якщо він коли-небудь мав самостійний зміст, у чому я особисто наважуюся сумніватися, зміст цей як слід перетравлений та засвоєний християнською думкою. Але занепад атеїстичної ідеї, на жаль, не є причиною благочесного тріумфування вірних. Наївнішими, простосерднішими й щиросерднішими від наших були часи, коли ідея Бога навіть для відступника лишалася настільки важливою, що позбутися її було можливо через формальне, теоретично виголошене заперечення. Ці часи відійшли. Радикальний релятивізм та прагматизм у поєднанні з практикою модного способу життя породжують досить специфічний стан душі, згідно з яким питання про буття Боже, не отримуючи заперечної відповіді, втрачає разом з усіма іншими «останніми» питаннями будь-яку серйозність. У перспективі феноменології людських типів це набагато страшніше, ніж атеїзм.

Такому злу християнство майбутнього повинно протиставити тверду, безкомпромісну, протверезуючу серйозність. Щоб впоратися з цим завданням, йому нема потреби бути специфічно «ліберальним» та «передовим»; від нього вимагається всього-навсього бути перекон-

ливим. (Легко сказати!) Інша річ, що завжди, мабуть, будуть богослови, відносно «консервативні» та відносно «ліберальні»; але в своєму статусі ідей як теологічний консерватизм, так і теологічний лібералізм, що необхідно припускає його та співвідноситься з ним, приречені до великої міри втратити сенс. Річ у тім, що за змістом обидві ці тенденції були досить сильно зумовлені ситуацією постійного розпаду старого «християнського світу»: консерватизм намагався зберегти зв'язки, що розпадалися, ліберальна теологія, навпаки, прагнула вивільнити з-під влади цих зв'язків індивідуальне релігійне почуття. Очевидно, що у «мирському Граді», у «Secular City» Гарвея Кокса консерватизму нема що більше охороняти, як і ліберальній теології нема кого більше звільняти; перший ризикує занепасти до рівня безнадійної ностальгії, друга — до рівня жесту та фрази.

«Майбутнє» — це покоління, які приходять у світ. Задля них має християнство явити свою переконливість. Тому не завадить пам'ятати про одне зауваження Т.С. Еліота: молодим людям, які хоча б чогонебудь варті, не тільки чесніше, а й прагматично розважливіше пропонувати християнство як по можливості найвимогливішу віру. Все, що занадто зручно та вигідно, викликає в них законну огиду.

Щоб залишатися собою, християнство повинно якнайсуворіше тримати дистанцію щодо всіх сторонніх йому цілей — зокрема, націоналістичних. Це — вимога духу й водночас вимога реалізму, оскільки християнство дедалі видиміше та виразніше буде вірою християн, а не «християнських народів». Щоправда, саме сьогодні ми переживаємо в екскмуністичній Східній Європі катастрофічний вибух націоналізму, який несе з собою, разом з іншими бідами, також найновішу підробку під релігійні війни епохи конфесіоналізму: наприклад, у сербів і хорватів. Варто сподіватися, що цей вибух — явно породжений швидкоплинною ситуацією так званого «ідеологічного вакууму» вибух, який не має глибших підвалин, — виявиться короткочасним. І далі розпочнеться неминуча реакція. Все, що сьогодні компрометує себе зв'язком із націоналістичною істерією, зазнає на собі гніту того самого презирства, яке падає нині на те, що зганьбило себе запопадливістю перед тоталітаризмом учорашнього дня. Хоч би там як, а підпорядкування стороннім цілям викривлює сутність християнського благочестя. Ми покликані Нагорною проповіддю шукати Царства Божого та правди його; все інше — чи то добробут нашої земної вітчизни, всієї Європи, всієї світової цивілізації — має, за обітуванням Христовим, «прикластися», тобто бути не метою, а наслідком прагнення до тієї, вищої мети.

І треба думати, треба сподіватися, що майбутні покоління запитують не про «національне» (чи, навпаки, «ліберальне») християнство, але про *християнське* християнство. Тому цілком вірогідно, що вони шукатимуть радше Церкви Христової, Святої та Єдиної, аніж «конфесійної ідентичності» як такої. Вище мені доводилося говорити про те, що як християнська віра, так і її конкретні форми дедалі рідше успадковуються за правом народження, всмоктуються з молоком матері. В багатьох відношеннях це досить сумно — для християнської культури в найширшому розумінні слова: неофіт повинен силувати себе, впадаючи в небезпеку натужного несмаку, виховувати в собі навички, які у попередніх поколінь християн виявлялися як красива природність вродженого інстинкту. Разом з успадкованою вірою успадковувались також віковічні конфесійні образи та упередження, разом із традиційною релігійною культурою — винятковість цієї культури. Але задля вселенського зближення, а Бог дасть — і возз'єднання «людей христоіменитих», така ситуація створює новий шанс. Того, хто в пустелі прийдешніх днів, яка дедалі поширюється, у безповітряному просторі та стані невагомості, породжених тотальним релятивізмом, вільно обере Христа, навряд чи зацікавлять старі, за давнені рахунки, які одна християнська конфесія виставляє іншій.

При цьому, однак, необхідно чітко усвідомлювати, що скільки-небудь справжній синтез конфесійно зумовлених типів християнської релігійної культури — вкрай важке завдання для майбутнього, яке потребує копіткої праці. Про тиражовані копії тих самих двох чи трьох славнозвісних православних ікон, які так часто зустрічаєш нині посеред досить чужого їм оточення в католицьких, а інколи й американських церквах, я не скажу кривого слова — Боже борони! Але подібні явища — поки що навіть і не наближення до розв'язання задачі.

Читача може неприємно вразити, що я кажу про взаємовідторгнення релігійних культур, а не про віровчительні суперечності. Хай простить та наставить мене Бог, якщо я геть неправий: але я всерйоз бачу проблеми, які духовно (тобто, крім аж ніяк не духовних старих рахунків та новітніх політиканств) розділяють нинішніх православних та нинішніх католиків — не у Filioque, не у догматі про Непорочне Зачаття і не в питанні про точний момент перетворення Святих Дарів, а вже радше в області того, що о. Флоренський назвав «православним смаком». З усіх найнепримиренніших православних викривачів католицизму, яких я побачив за своє життя, найщирішим та найглибшим був митець за своїм обдарованням, покликанням та душевним устроєм, чудовий іконописець та богослов ікони. Він розумів, що

каже; але що він казав? За кожним його словом відчувалася ревність митця, що обстоює чистоту стилю, для якого еклектизм є неподобством; бо творчість як така толерантною бути не може. Дивергенція культур виявляється, звичайно, і за межами сфери власне художньої; але справа все одно стосується «смаку», навичок поведінки, духовного такту, ритму, жесту і темпу — передусім, певна річ, богослужбового, але й загалом життєвого. Пригадую, як моя добра російська приятелька, старша за мене, яка непохитно зберігала внутрішню та зовнішню відданість Православ'ю все своє життя і яка надивилася на російських іноків та інокінь старого складу, після першого мого повернення з подорожі до Риму все розпитувала мене про католицьких черниць — чи дотримуються вони відповідної неквапливості в рухах та тихості у вимовлянні кожного слова? А я белькотів щось про відмінність між орденами споглядального та діяльного життя, уявляючи собі, що б вийшло, якби одна черниця, оточена галасливими дітьми, спробувала розмовляти особливо тихо, а друга, доглядаючи хворих, вирішила пересуватися виключно повільно... Звичайно, і Православ'я мало матір Марію — але недарма вона за життя так шокувала своїх братів у вірі навіть у колі паризької діаспори, де Православ'я було якнайменше «побутовим». З іншого боку, у католицтві є бенедиктинці, які, сподіваюсь, сподобались би вищезгаданій моїй співбесідниці; але не вони визначають «імідж» католицтва в цілому. На православний смак Ватикан — занадто держава; в католицькій перспективі наше духовенство занадто легко погоджується бути декоративним додатком до держави. Ось що сьогодні бентежить, вражає, розділяє — а зовсім не каталогізовані візантійськими полемістами пункти.

Певне передчуття майбутнього синтезу дають сьогодні лише нечисленні, зовсім особливі громади — наприклад, бенедиктинське абатство Шевтонь у Бельгії, де з любов'ю культивується спадок православної літургії та православної аскетики. Католицькі прочани з самої Бельгії, з Франції, з Рейнських земель дізнаються про скарби Православ'я від цих бенедиктинців; на моїх очах найжвавіший інтерес виказували юнаки та підлітки. Знаменно, що Шевтонь, що раніше запрошувала для оздоблення свого храму православних іконописців з Греції, а також із російської діаспори, нещодавно надала змогу попрацювати в своїх стінах о. Зінону, добре відомому в сьогоденній Росії висотою свого чернечого подвигу і свого іконопису. Але Шевтонь поки що, схоже, одна в цілому світі.

Задача синтезу залишається вельми й вельми складною: розважливий християнин не може не боятися загальної еклектико-синкре-

тичної плутанини, що загрожує доконати вже й так розхитане відчуття духовного стилю та смаку. Та проте розв'язання цього завдання обіцяє незмірно полегшити боротьбу з іншими життєвими проблемами вселенського християнства. Християнський Захід нагально потребує сьогодні православного відчуття таємниці, «страха Божого», онтологічної дистанції між Творцем та твар'ю, православної допомоги проти ерозії відчуття гріха; інакше ті з-поміж синів та дочок Заходу, які не втомляться шукати релігію, гідну цього імені, будуть дедалі частіше йти в бік Сходу нехристиянського — наприклад, у бік ісламу. Але й християнському Сходові не обійтись без західного досвіду більш ніж двохсотлітнього життя віри перед лицем виклику, кинутого Просвітництвом, без усього, що виявилось «напрацьованим» західною рефлексією над проблемами морального богослов'я та пов'язаного з ним богослов'я права, без західного смаку до терпеливого розрізнення нюансів, без імперативу інтелектуальної щирості; інакше життєве право демократичної цивілізації буде знову і знову розіграватися в нас, як козирна карта проти християнства, яку на рівні віри «малих цих» покрити ще раз не буде чим. Західне християнство так часто має право нагадати нам: «Братіє! Не будьте діти розумом» (1 Кор 14:20). Ми ж інколи маємо підстави нагадати нашим західним братам: «Початок мудрості — страх Господень» (Прит 1:7).

¹ «Всем владеет Минос, но воздухом он не владеет!» (Овідій. Метаморфози VIII, 188. — Переклад С.В. Шервинського).

² «Нова Європа». — №1. — С.21. Шарль Пегі свого часу писав: «Дух часу полягає в тому, щоб не вірити самому, аби не зачепити опонента, який також ні в що не вірує».

³ «Безбожний бог» (грецьк.).

З російської переклала Валерія Степанова